

Ս Ա Լ Ա Հ

Սալահ (Սալա) գյուղը տեղավորված է Դեհլի գետակի աջ ափին, Իջևանից մոտ 30 կմ հարավ-արևմուտք, Մուրղուղ լեռնաշղթայի արևմտյան լանջին: Մատենագրական աղբյուրներում պատմական գյուղի և շրջակայքի հուշարձանների մասին վկայություններ չեն հանդիպում, սակայն այստեղ պահպանված ճարտարապետական կառուցվածքների ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ բնակավայրը ժամանակի շեն ու բարգավաճ գյուղերից մեկն է եղել, իսկ նրա սահմաններում գտնվող Աստվածածին վանք-մենաստանը՝ հյուսիսային Հայաստանի հոգեւոր ու մշակութային աչքի ընկնող օջախներից մեկը:

Ներկայումս գյուղի շրջակայքում պահպանվել են հետևյալ հուշարձանները.

ա. Կառույթ. Կառուցված է Դեհլի վրա, գյուղի հարավային եզրին: Միակամար, փոքր կամուրջ է, շարված մանր որձաքարերով, ամուր կրաշաղախով: Կամարի թռիչքը 8 մ է, իսկ անցուղու լայնությունը՝ 2 մ: Կամուրջի ավելի մեծ քարերով շինված խելերը հաստատուն հենված են գետափի ժայռերին, որի շնորհիվ դիմացել են լեռնային գետակի ավերածություններին: Չեն պահպանվել անցուղու վերևի շարվածքները, որոնք հավանաբար սրբատաշ են եղել: Կամուրջի կառուցման ժամանակն անհայտ է, դատելով կառուցման եղանակից, այլև հարևան հուշարձանների թվագրությունից, կամուրջը կարելի է համարել XII—XIII դարերի շինություն: Չի հիմնավորված ի. էլլարյանի վարկածը, ըստ որի այս կամուրջը VII դարի գործ է: Այս կամուրջի գոյությունը ցույց է տալիս, որ այստեղով է անցել միջնադարյան Հայաստանի կենտրոններից դեպի հարևան երկրներն անցնող կարավանային ճանապարհների ճյուղավորումներից մեկը:

բ. Մատուռը գտնվում է Սալահ գյուղից 1 կմ արևելք, Կրասնոսելսկ տանող ճանապարհի ձախ եզրին: Խճուղին լայնացնելու հետևանքով մատուռի հարավային հիմնապատերը համարյա մերկացել են, և շինությունը մնացել է կախ ընկած դեպի ճանապարհ: Փոքրիկ մատուռ է (3×2 մ), շարված տարբեր մեծություն անմշակ լեռնաքարերով, կրաշաղախով: Ծածկը թաղակապ է, միակ մուտքը՝ արևմուտքից, արևելյան կողմում ունի փոքրիկ, ցածր խորանիկ: Մատուռը կանգուն է, խարխլված են հարավային և արևմտյան պատերը:

գ. Անապատ Աստվածածին. Տեղավորված է գյուղից 2,5 կմ հյուսիս-արևելք Աղմաբադ անտառամասում, սարալանջի վրա, լեռնային վտակի աջ ափին, նրանից 200 մ հյուսիս: Դրսից ու ներսից ուղղանկյուն հատակաձևով կենտրոնագմբեթ կառուցվածք է, շինված դեղնավուն համակ սրբատաշ չեչաքարերով, կրաշաղախով: Մեծ կապույտ ներսում հարավային և հյուսիսային պատերի վրա կան ելունակներ, որոնցից բարձրացող որմնասյուները միանում են կամարներով և իրենց վրա պահում գլմբեթը՝ սրածալր վեղարով: Միակ մուտքը արևմտյան պատից է, արևելյան ճակատի վրա կան երկու եռանկյունաձև խորշեր: Դմբեթի գլանաձև թմբուկը ունի 3 մ բարձրություն, նրա վրայով անցնում է 30 սմ լայնության քանդակադարձ գոտի: Դմբեթի վեղարը և եկեղեցու տանիքը ծածկված են եղել սրբատաշ սալաքարերով, որոնցից միայն մի քանիսն են մնացել տանիքի վրա, իսկ վեղարը լրիվ մերկացել է: Դիվանի խորանի երկու կողմերում կան երկու երկհարկանի ավանդատներ, որոնք արևելյան կողմից ունեն փոքրիկ, ցածր խորաններ:

Հուշարձանը չնայած իր պատկառելի հնությանը, կանգուն է, քայքայվել, թափվել են միայն քիվի ձևավոր քարերը, վեղարի և տանիքի սրբատաշ սալերը: Եկեղեցու արևմտյան դռան ճակատակալ կիսակլոր քարը և նրա պսակող կամարը պատած են եղել սպիտակ կրաշաղախի ծեփով, որի վրա եղել են ընդարձակ արձանագրություններ՝ դրված կարմրագեղով: Ժամանակի ընթացքում կրաշաղախի ծեփը մեծ մասամբ հողմնահարվել, թափվել է, որի հետևանքով արձանագրությունները, ըստ երևույթին շինարարական, ոչնչացել են: Մնում են միայն դրանց մի քանի աննշան բեկորներ:

Հուշարձանից դեպի հարավ ե արևելք պահպանվել են բազմաթիվ կառուցվածքների մնացորդներ՝ քարակույտերի և փոսերի ձևով: Պետք է ենթադրել, որ դրանք վանքի միաբանության բնակելի և տնտեսական շենքերն են եղել: Եկեղեցուց արևելք տարածվում է երբեմնի դուղատեղը, որը ծածկված է խիտ անտառով, մնում են մի քանի շենքերի հիմնապատերը:

Ինչպես նշեցինք, այս հուշարձանի մասին մատենագրական տեղեկություններ չկան: Հուշարձանների պահպանության մարմինների ցուցակներում ու արխիվային նյութերում այն անվանված է մեմաստան-անապատ, իսկ կառուցումը վերագրվում է XI—XII դարերին: Անհասկանալի է չհիմնավորված է մեմաստան-անապատ անվանումը, որի համար, ըստ երևույթին հիմք են ծառայել ոչ թե պատմագրական կամ վիճագրական նյութերը, այլ հուշարձանի ներկայիս ինքնամփոփ ու անապատական վիճակը: Եկեղեցու վիճագրությունն աղքատ է՝ երկու նվիրագրություն՝ ավանդատների ճակատներին և արևմտյան դռան ճակատաքարի վրա դրված են մի քանի եղծված բառեր: Արձանագրությունները ժամանակակից են եկեղեցու շինությանը, այստեղ հուշարձանն անվանվում է Աստվածածին: Հուշարձանի շինարարական արձանագրությունը հավանաբար եղել է արևմտյան դռան ճակատաքարին գրված կարմրագեղով, որից, ցավոք, միայն առանձին գրեր են պահպանվել:

Արձանագրությունների տառաձևերի հնագրական հատկություններից դատելով, դրանք XII—XIII դարերի գործ կարելի է համարել:

249. ՍԱԼԱՀ. Աստվածածին եկեղեցու հարավային ավանդատան առաջին հարկի մուտքից վերև, 7 տող.

յԱՆՈՆ ԱՅԵՍԱՀՈՒՂՍԵԼ Ռ

ԴԻՍԻՄՈՍԳԼԱՌՈՒՍԻՆ ԻՄԳԵՆԵՄԻ

ՍԲԱԵՍԱԲՄԲԱԾԱԾՆԻՍԼԸՍՍՄԵՐՈՒՄ

ԱԻ ՀԱԵՌՆՍՈՒԵՂԵ ՂԻՆՈՒԹԻԼ ՎԴՆՆԱՍՍՍԱՍԵՅ

ԻՆԷԲ: ԿԱՍԱԳԶՐԱՐՆԵՔԱՐՆՈՇԱԿԵՆ

ԴՆԻԵՄ... ՌՈՍՈՒՆԼՅԵՍԵԼԻԿԻՄԻՆ ՀՈՎԽԱ

ԿՆԵԻՄՄԵՂԱԿՆ ԿԱՍԱԿԱԷ

ՅԱՆՈՒՆ ԱՅ, ԵՍ՝ ԱՇՈՒՇՍ ԵՒ ՈՐԴԻՍ ԻՄ ՈՍԳ ԵՒ ԱՄՈՒՍԻՆ ԻՄ ԳԵՆԵ ՄԻՍԱԲԱՆԵ-ՑԱԲ ՄԲ ԱԾԱԾՆԻՍ ԵՒ ԸՍՑ ՄԵՐՈՒՄԴԻԱՐԻ ՁԵՌՆՑՈՒ ԵՂԵ ՇԻՆՈՒԹԻՐԻՆ, ԵՒ ՎԴԱՐԻԳԱՊԵՏԻՆ ԷԱՍՍԱՏԵՑԻՆՁ, Բ. ՊԱՍԱՐԱԳ ՋՐԱԻՐՀՆԵՔ ԱԻՐՆ: ՈՐՁԱՓ ԿԵՆԴԱՆԻ ԵՄ... ՈՐՈՒՍՈՒՆ ԵՒ ՅԵՑ ԵԼԻՑ ԻՄ ԻՆՁ: ՈՎ ԽԱՓԼԱՆԵ, ԻՄ ՄԵՂԱՑՆ ՊԱՐՏԱԿԱՆ Է:

Գիտելիք. Արձանագրության մի քանի տառաձևեր՝ շ, և, ձ անսովոր են, հիշեցնում են նոտրգիր: Առաջին շարքում նվիրատուի անունը վերծանում ենք կասկածանքով՝ Աշուշ, կարելի է կարդալ նաև Սիուշ, ղ, շ, գրերի նմանություն պատճառով: Անվան երկու ձևն էլ առաջին անգամ է հանդիպում և ավուստ վկայված չէ: 2-րդ շարքում անհասկանալի է մնում որդու անունը, որ վերապահորեն ընթերցում ենք Ուզ (թերևս Ուկան անվան կրճատ ձևը): Նույն շարքում անսովոր է նաև ամուսնու անունը՝ Գենե, որը պարզ երևում է և վարանման տեղիք չի տալիս: 3-4-րդ շարքերում՝ ըստ մերում կտրի ձևն առաջ է ելնում, խախտված է նախադասության համաձայնությունը, պետք է լիներ՝ ձևն առաջ, թողնում ենք անփոփոխ, նվիրատուի ոճի հատկությունը համարելով:

6-րդ շարքում եղծված լինելու հետևանքով պարզ չի կարդացվում.. որչափ կենդանի եմ... բառերին հաջորդող տառաշարքը:

250. ՍԱԼԱՀ. Աստվածածին եկեղեցի, արտաքուստ, մուտքի կամարի կենտրոնում, շաղախի վրա կարմրադեղով 1 տող.

...ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵՒԱՆ՝...

Նույն մուտքի ճակատակալին, կրաշաղախի վրա կտրմրադեղով, ավելի մանր տառերով.

...ԱՐԲՈՒՆԱՍՏ՝... ԲԵՑԶԵ...

251. ՍԱԼԱՀ. Աստվածածին եկեղեցի. հյուսիսային առաջին հարկի ավանդատան մուտքից դեպի հարավ, գլխավոր խորանի որմնասյան կրաշաղախի վրա, 6 տող.

ՅԱՆՆԵՆԻ
ԲԵ.Ա.ՊԱՆ
ԱՐԱԳԱՆ
ԽԱԿԱՆ ՍԱ
ՍԵԼԱՅԻՆ
Է

ՅՍՅՏՆՈՒԹԻՒՆ՝ .Ա. ՊԱՏՄԱՐԱԳ ԱՆԻ-
ԽԱՓԱՆ ՍԱՄՆԵԱՅԻՆԻ Է:

Գիտելիք. Սասնալ ար. անձնանուն է՝ Սասուն գավառի անունից¹: Դործածական էր XIII դարի ընթացքում: Այստեղ անվան ուղղականը Սասնայ է, որն անծանոթ է հայ իրականությանը: Եթե փորագրողը չի սխալվել, ապա Սասնայ նոր անուն է կամ թերևս Սասնայի իգ. տարբերակը.

252. ՍԱԼԱՀ. Աստվածածին եկեղեցի, արտաքուստ, արևմտյան ուստի մեջ ագուցված փոքրիկ խաչքարի ճակատին, կիսաեղծ, 1 տող.

ՄԲ ԽԱԶՍ ԲԱՐԷԽԱԽՍ...

¹ Տե՛ս Հր. Անառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, էջ 394.